

Олександр Гуржій

«ІВАН НОСИТЬ ПЛАХТУ, А НАСТЯ — БУЛАВУ»? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третьої XVIII ст.

В історії Української козацької держави Анастасія Марківна Скоропадська, уроджена Маркович (1671–1729), безперечно, стала найбільш відомою серед жінок. Поєднавши два найзаможніші роди-клани Гетьманщини, вона виділилася як одна з найвпливовіших осіб свого часу. Про неї знали далеко за межами країни, зокрема, в Росії та Польщі. І якщо про чоловіка — гетьмана І. Скоропадського (1708–1722) історики та письменники писали різне: від помірковано-позитивного до вкрай негативного, то про неї здебільше — з великим пафосом¹. Навіть у народі побутувала ущиплива приказка: «Іван носить плахту², а Настя — булаву». «Настя — гетьманиха» — поміж собою називали цю жінку люди. Український і російський історик, письменник, автор романів «Сагайдачний», «Палій» та інших Д. Мордовець (Мордовцев, 1830–1905) особливо применшив роль І. Скоропадського в суспільно-політичному житті України. На його думку, гетьман був «человек слабый, безвольный, бесхарактерный, не умел держать... булаву и охотно, фактически, уступил ее своей умной, энергической и хорошенькой Насте...» Саме через неї,

за Мордовцем, російський цар Петро І «заправляв» усіма «малоросійськими справами». Названий автор доводив, що «огромная историческая заслуга» Н. Скоропадської така: за допомогою царя вона здійснила «нравственное и политическое объединение Великой и Малой России». Після поразки І. Мазепи в Гетьманщині ніби зрозуміли, що орієнтація на захід не має перспективи, а тому завжди буде мати згубні наслідки. Цю «політичну істину», на думку Мордовця, першою серед жінок-українок зрозуміла дружина володаря булави³.

Тогочасні джерела спростовують такі категоричні твердження. Крім того, деякі факти, правда не прямо, свідчать і про певну опозиційність у ставленні А. Скоропадської до заходів-«реформувань» московського уряду на українських землях.

Спеціальну статтю про дружину гетьмана 1911 р. на сторінках часопису «Исторический вестник» (№ 8) опублікувала М. Марина. Студія ґрунтується головним чином на історичних народних переказах, деяких оцінках сучасників. За переконанням авторки, перетворення Петра І у Малоросії передбачали насампе-

¹ Гуржій О. Діяльність гетьмана І. Скоропадського в оцінці вітчизняних і зарубіжних істориків // Україна в Центрально-Східній Європі: студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000. — С. 386–396.

² Плахта — жіночий одяг на зразок спідниці.

³ Мордовцев Д. Л. Женщины первой половины XVIII века // Собрание сочинений. — Т. 36. — СПб., 1902. — С. 16, 17, 19.

ред підпорядкування місцевого управління верхній владі Росії та «придушення» самобутності українців. Тоді, на її думку, країною правила властолюбна дружина володаря булави, яка повністю підкорила собі добродушного, слабкого і поступливого чоловіка. В статті подекуди подані цікаві біографічні дані про родину Скоропадських, описані непрості стосунки Анастасії з наступним гетьманом Д. Апостолом⁴.

Деякі важливі біографічні дані про родовід Скоропадських, їх побут містяться в брошурах Т. Коструби, О. Прицака та монографії В. Панашенко⁵. Серед художніх творів слід назвати повість Ю. Косача «Глухівська пані» (1938).

Найбільш важливі джерела з теми, що висвітлюється, зосереджені в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, зокрема фонд 51 — «Генеральна військова канцелярія». Хронологічно вони охоплюють період з 1659 по 1765 р. Тут є оригінали та копії указів Петра I, Сенату, гетьманські універсали, розпорядження й визначення канцелярії стосовно внутрішнього управління Лівобережної України тощо. Близько десяти справ, докладно використаних нами, подають унікальні біографічні відомості про родину Скоропадських, їх стосунки з різними особами, соціальний статус і майнове становище. Завдяки їм вдалося, зокрема, уточнити час перебування І. Скоропадського на окремих посадах у старшинській адміністрації, встановити розміри його земельних володінь і характер їх надбання, показати яким впливом серед панівних верств тогочасного суспільства користувалася Анастасія Марківна, геть-

манські діти та інші родичі. Так, справи 1334, 1578 і 3558 опису з свідчать про те, що й після смерті чоловіка в 1722 р. колишня «перша» жінка Гетьманщини продовжувала зберігати значну владу. Наприклад, вона відмовлялася (посилаючись на привілеї, надані царем) виконувати розпорядження ГВК, які їй не подобалися, не корилася новообраному володарю булави Д. Апостолу (1727–1734), міцно опиралася на підтримку багатьох вищих урядовців Російської імперії й захоплювала все більше землі в посполитих, козаків і, навіть, у старшин.

Помітно розширити обрії наукового пошуку дозволили тогочасні мемуари та історична література. Насамперед «Дневные записки» Якова Андрійовича Марковича — наказного лубенського полковника (1721, 1723–1725), а згодом генерального підскарбія (1740–1762). Вони певною мірою висвітлюють історію й побут Лівобережної України з 1717 по 1767 р. Будучи пов'язаним з І. Скоропадським родинними вузами, він багато сторінок присв'ятив особисто йому, його рідним і оточенню. Цінним є документальний матеріал, вміщений у додатках до «Дневных записок». Особливу ж увагу тут привертає заповіт Анастасії Скоропадської 1729 р., де згадується її покійний чоловік, діти, окремі історичні події й персони.

На підставі названих й інших історичних джерел і спеціальної літератури спробуємо змалювати суспільно-політичний портрет цієї неординарної жінки, показавши її людські вподобання та вади, як саме вона, не маючи освіти, навіть не вміючи писати, поряд з чоловіком

⁴ Марина М. М. Гетманша Скоропадская, урожденная Анастасия Маркова Маркович. (1667–1729) // Исторический вестник. — 1911. — № 8. — С. 534–550.

⁵ Коструба Т. Гетьман Іван Скоропадський (1708–1722). — Львів, 1932; Прицак О. Рід Скоропадських. Історично-генеалогічна студія. — Львів, 1938; Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995.

володарювала у великому регіоні — національній автономії.

Коли саме народилася А. Маркович точно не відомо. Більшість дослідників, а серед них такі авторитети, як О. Лазаревський, В. Модзалевський, Т. Коструба, О. Пріцак, вважали, що це сталося десь 1671 р. А М. Марина в зв'язку з цією подією називає 1667 р. Походила вона із заможної родини. Її батько, Марк Аврамович, за переказами вихрест з євреїв, був прилуцьким купцем. Помер у 1712 р. Старший брат — Андрій (п. 1747 р.) — палкий прихильник Мазепи — займав почергово посади глухівського сотника, лубенського полковника, генерального підскарб'я. Її племінник Яків Андрійович (1696–1770) — людина європейського рівня освіти — навчався в Києво-Могилянській академії, був улюбленим учнем Ф. Прокоповича, знався на іноземних мовах, літературі, медицині тощо. Прославився як мемуарист, написав 10 томів згадуваного вище щоденника⁶. Займаючись торговельною діяльністю, останній посилав своїх представників у багато міст і сіл України, Росії, Польщі, купував іноземні товари, пресу тощо⁷. В родині Марковичів постійно обговорювалися заходи гетьманського правління та політика царського уряду стосовно Лівобережжя. Це, безперечно, не могло не вплинути на формування світогляду Анастасії Марківни.

Ще більше зміцнився статус Марковичів, коли Анастасія Марківна в кінці XVII ст. вийшла заміж за генерального бунчужного К. Голуба (Голубенка, 1678–1687). Особа, яка займала цей ранг, входила в десятку найбільш впливових

урядовців Гетьманщини. Через п'ять років після того, його посів й І. Скоропадський.

Отже, не маючи й 20-ти років від роду, Анастасія Марківна вже могла за звичайних умов спілкуватися з гетьманом І. Самойловичем, багатьма представниками старшинської адміністрації. Рано ставши вдовою, вона близько 1700 р. вдруге вийшла заміж, також за вдівця з дочкою Іриною (бл. 1679–1744), І. Скоропадського. Безперечно, вона, дуже норовлива, матеріально забезпечена ще за першого шлюбу, на 25 років молодша за нового чоловіка, мала на нього неабиякий вплив. Особливо це проявилось за гетьманування останнього.

Незабаром по передачі Скоропадському булави в 1708 р., до їх помешкання завітав один із старшин — Забіла. Розмова, зрозуміло, зайшла й про перебіг тодішніх подій і гість, між іншим, зауважив, що Мазепа «пропав навіки». Брат гетьманши Андрій щодо цього висловив великий сумнів, мовляв, старий володар ще може повернутися. І навряд, щоб то була лише його особиста думка, без урахування міркувань своїх сановних родичів. Конкретно Анастасія Марківна нібито категорично заявила від свого імені й від Івана Ілліча: «...Мы и гетманству сему не рады, — Мазепа живой еще гетман и никто не силен взять у него булаву и гетманства лишить. А мы хотя и взяли гетманство, так из нужды и это нам прощено будет»⁸. На підтвердження такої позиції є свідчення 1709 р. словака Крмана, який писав, що тоді в Бендерах до табору шведського короля та мазепинських прихильників прибуло посоль-

⁶ Лазаревський А. Марковичи // Киевская старина, 1884. — № 1. — С. 51–82; Маркевич А. И. Марковичи. — К., 1890.

⁷ Дневник генерального подскарб'я Я. Марковича (1717–1767 гг.). — К., 1897. — Ч. III. — С. 2–10, 21, 33, 109, 203, 265, 267 та ін.

⁸ Лазаревский А. Описание Старой Малоросии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. I. Полк Стародубский. — К., 1888. — С. 37.

ство від Москви, а «між ними» І. Скоропадський. Той ніби виправдовувався перед І. Мазепою й обіцяв надалі бути вірним «своєму гетьманові» й привести під його команду «збунтованих козаків», як тільки настане нагода⁹.

Більш певних свідчень про відверту підтримку або висловлювання подружжя Скоропадських за Мазепу не маємо. Та і навряд чи вони за тих умов могли бути. Адже вже наступного дня після елекції, тобто 7 листопада, Петро I видав указ новообраному гетьману, щоб всіх «зрадників» страчувати, а їх дружин і дітей відправляти етапом до царя, а потім у заслання¹⁰. Схоже було підтверджено 10 листопада того ж року і запевнено: якщо протягом місяця старшини не повернуться від Мазепи, то вони потім «казнены будут смертию бес пощады»¹¹. До цього питання царський уряд повертався і в наступні роки. Всіх, хто виступав в опозиції, або підтримував ворогів Росії передбачалося «с женами и детьми посылать к Москве для ссылки» (1711 р.)¹².

Хоч би як воно було, ставши гетьманшою, Анастасія Марківна розпочала постійний прийом поважних гостей з Москви та Санкт-Петербурга, досить активно втручалася в урядові справи. Займалася вона й благодійною діяльністю, підтримувала православну церкву, зокрема, на початку XVIII ст. заснувала Гамаліївський жіночий монастир¹³. Про-

те, маючи від природи значні здібності й гострий розум — ще раз наголосимо — грамоти вона не знала¹⁴.

Часто-густо, завдяки високому статусу чоловіка, жінка одержувала від старшин і російських сановників, які її поважали, коштовні подарунки. Так, у грудні 1710 р. генерал-фельдмаршал граф Б. Шереметєв надіслав з кур'єром І. Скоропадському 6 німецьких коней — «возников, карых, добрых, с шлеями и линейками, и с муштуками, и с тюками и с возницами». Хотів подарувати ще й карету, але на заваді став поганий шлях, і він пообіцяв зробити це дещо згодом. Особисто ж «всеельможнейшей сожительнице» гетьмана граф передав гарний годинник «новой моды, да две материи новой же моды, французския и серебряная да маленькую готоваленьку, которая бывает всегда при покоех»¹⁵.

На початку 1711 р. на родину Скоропадських до царя надійшов черговий «извет» у неблагонадійності. Взагалі про Настю ходили чутки, начебто та відмовляла свого чоловіка їхати до Глухова в листопаді 1708 р., щоб не брати участі в обранні нового володаря булави. Однак той її не послухав (!).

Цього разу представник царського уряду при гетьмані Ф. Протасьєв 11 січня доповідав з Глухова про свідчення старшини Д. Забіли, що І. Скоропадський свого часу був у «согласии с Мазепою и протчими»¹⁶. Звістка про політич-

⁹ Коструба Т. Гетьман Іван Скоропадський. — С. 11.

¹⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1948. — Т. 8. — Вып. 1. — С. 287.

¹¹ Там же — С. 301.

¹² Материалы для отечественной истории. Изд. М. Судиенко. — К., 1855. — Т. 2. — С. 186.

¹³ Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. — К., 1888. — С. 59.

¹⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малоросии... — Т. I. — С. 36.

¹⁵ Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 345.

¹⁶ ЦДДА України (Київ). — Ф. 7, оп. 1, спр. 2219 (10). — Арк. 1.

ний наклеп «некоторых непостоянных людей» не віщувала для володаря булави та його дружини нічого доброго, і вони перебували в становищі «не без подозрення и печали». Особливо їх бентежило те, що «закладали» власні підлеглі. Однак канцлер Г. Головін заспокоїв гетьмана: «Царское величество... на Вашу верность есть надежен и безосновательным никаким доносам поверено не будет, а ежили какія лжесплетенныя на Вас от кого плевелы будут, то воспріймут себе по розыску мест по их заслугам»¹⁷.

Приблизно тоді все частіше полонили розум і душу елітного подружжя релігійні питання. Зокрема 8 грудня 1713 р. володар «обоих сторон Днепра», як нерідко визначався Іван Ілліч у офіційних документах, порадившись з дружиною, офіційно звернувся до свого сюзерена з листом-проханням дати дозвіл на заснування жіночого монастиря задля «умноженія хвали Божіей». Ініціатором цієї «богоугодної» справи виступила Анастасія, але з «гетманського согласія». Будуючи монастир, гетьманша планувала в ньому «благочестивого житія инокинь, сколько возможно будет, населити». Для цього вибрали Харлампієве пустище при р. Шонці, котре знаходилося близько 30 верст від Глухова. Навколо того місця Анастасія задалегідь «своею собственною сумою купила» декілька млинів і угідь, а чоловік на право володіння всім тим видав їй 1 грудня того ж року свій універсал¹⁸.

Щоправда, за деякими джерелами, виникнення Гамаліївського Харлампіївського жіночого монастиря датують 1702 р. Можливо, це пов'язано з тим, що будівництво його розпочалося дещо рані-

ше, ніж про те йшлося в згаданому вище гетьманському листі й універсалі. Так, ігуменя храму Ксенофонта на початку ХХ ст. засвідчила, що коли ремонтували в трапезній підлогу, то знайшли під нею дощечку з написом: побудована коштом «славно урощеннаго пана Гамалея¹⁹ року 1702». Головну ж церкву Різдва Пресв'ятої Богородиці возвели «заботами и радением» подружжя Скоропадських і впершу чергу завдяки Анастасії²⁰. У вдячність за це у монастирі при вході повісили портрет «фундаторши», на якому та рельєфно зображена на повен зріст, з великими красивими очима, чорними бровами, з яскраво вираженими владними зморшками навколо рота дещо суворого обличчя. Тонкі гнучкі пальці свідчать про «шляхетне» походження жінки. Одяг: темний кунтуш, біла сорочка з золотою каймою, а також товста крюкувата палиця в руці багато в чому нагадують вбрання і аксесуари Катерини II на відомому портреті, що зберігається в Ермітажі. Внизу полотна надпис:

«К Богу благочестіем она пылала,
Бедным отраду, надежду подавала,
Воздохнуть красы сей — помагала
И верно о себе памятовать приказала».

З іншого боку висів портрет Івана Ілліча.

Петро I власноручно «благословив» будівництво монастиря і видав відповідну жалувану грамоту. За це засновники обителі обіцяли тому «пренесенія безкровной жертвы о многолетнем здравіи и царствованіи его царскаго пресветлаго величества».

Окрім млинів і «грунтів», придбаних для монастиря, Анастасія власним

¹⁷Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 167.

¹⁸Пуле М., де. Малороссийские эмигранты при Петре Великом // Вестник Европы. — 1872. — Т. 3 (35). — С. 77, 78.

¹⁹Йдеться про Антона Андрійовича Гамалію, який на початку ХVIII ст. був генеральним осавулом.

²⁰Марина М. М. Гетманша Скоропадская... — С. 538.

коштом побудувала тут винокурню, розвела сад, подарувала обителі батьківський спадковий хутір Дубочайвський, а також пожалувала у Прилуцькому полку селища («приселки») Яблуновець, Білошапку, Дейтанівку, Сергіївку з людьми, «там же на купленных кгрунтах поселеными». Ці володіння незадовго до того були відібрані у «зрадників» — старшинської родини Горленків²¹.

Зокрема, 1715 р. «на вечное житие» в Москву відправлено «со товарищи» колишнього прилуцького полковника (1693–1708) Дмитра Горленка²², який прославився ще на початковому етапі Північної війни. Його родинні маєтки на той час уже кілька років як перебрали собі Іван Ілліч і Анастасія Марківна, брат останньої Іван і зять Ксендзеровський. Хоча брат гетьманши свого часу також знаходився «при противной стороне его царского величества», це не завдило йому отримати ранг полкового судді. Не постраждав і зять, який був у Мазепи за упокоївника²³.

7 липня 1718 р. Петро I видав Скоропадським жалувану грамоту на вже збудований у Ніжинському полку жіночий монастир, названий Харлампієвським пустинним. Нею він підтвердив усі права на монастирські угіддя й млини²⁴.

Після смерті чоловіка гетьманша нерідко приїздила в монастир. На великі релігійні свята і день свого янгела (29 жовтня) вона запрошувала сюди родичів, савновних друзів і знайомих, новопризначеного царським урядом володаря булави Д. Апостола з дружиною та інших.

Коли ж померла Анастасія Марківна, монастиреві відійшла значна частина її численних маєтків. Наприклад, у Глухівській сотні Ніжинського полку це — сл. Гамаліївка, села Локотки, Паліївка та інші²⁵. Отже, можна констатувати: розпочата Мазепою справа не залишила остронь рідних і близьких Анастасії Марківни.

Тим часом підросла дочка Івана Ілліча та його дружини — Уляна, народжена 9 березня 1703 р. Як не дивно, але коли дівчинці виповнилося лише 13 років, мати почала турбуватися про «гідне» для неї придане й звернулася з цього приводу безпосередньо до дружини царя Катерини. Відповідні запевнення було отримано²⁶. 1718 р. Скоропадські, бажаючи ще за життя бачити свою доньку «щасливою» в шлюбі, звертаються до Петра I за дозволом на такий крок. Молодого вони сподівалися підшукати в Україні (!) «из тамошних, за кого Бог повелит». Однак сюзерен наполіг, щоб чоловіком 15-річної Уляни став хтось із «великоросійських» чиновників. Вибір упав на сина царського улюбленця — Петра Толстого.

В січні гетьманське подружжя в супроводі козацьких полковників Павла Полуботка, Андрія Марковича, Михайла Милорадовича, генеральних писаря Семена Савича і бунчужного Якова Лизогуба, племінника Івана Ілліча — Михайла, деяких бунчукових товаришів та 200 козаків поїхали в справах, що стосувалися майбутнього сватання й весілля, до Москви. Вищі представники від України

²¹Пуле М., де. Назв. праця. — С. 78, 79.

²²ЦДІА України (Київ). — Ф. 7, оп. 1, спр. 2373 (21). — Арк. 1.

²³Пуле М., де. Назв. праця. — С. 80.

²⁴Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 г. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. — Чернигов, 1901, — Вып. 1. — С. 315–318.

²⁵Там же. — С. 47.

²⁶Русский биографический словарь. — СПб., 1904. — Сабанев — Смыслов. — С. 611.

привітали царя з поверненням із чужих країв і побажали йому усякого добра. Цар у відповідь всіляко обдарував володаря булави, який розмістився в будинку графа Рагузинського і мав почесну варту — роту солдатів. Іншим гостям призначили щедрі продовольчі й грошові «дачі» (тобто: утримання)²⁷.

Проте й цю урочисту подію Петро I, вірний своїй тиранській вдачі, примудрився поєднати з жорсткостями та репресіями. Умів цар усе обернути так, аби залякати людей, що його оточували. А того разу він використав для цього трагічні стосунки з власним сином від першого шлюбу — Олексієм. Останній, як відомо, діставши підтримку у свого шурина — імператора Священної Римської імперії, австрійського монарха Карла VI, знайшов прихисток за кордоном і, перебуваючи там, відверто виступав проти батька. За дорученням царя П. Толстой і О. Румянцев виманили царевича з Неаполя і вмовили повернутися до Москви, де 3 лютого 1718 р. й відбулася його перша зустріч з батьком. А вже через кілька днів Петро I примусив Олексія зректися права на престол і видав щодо цього спеціальну грамоту (14 лютого). Почалися численні допити, катування і страти причетних до справи осіб, які діяли заодно з царевичем. Серед них були ростовський єпископ Демид (Досифей), представники духовенства і сановники (Глебов, Кикін та ін.)²⁸.

Гетьман, його дружина та почет стали безпосередніми свідками тих подій. Ось як описав їх очевидець Я. Мар-

кович. «В феврале Александр Васильевич Кикин, ближайший двору государевому за то, что подмолвил царевича Алексея Петровича уйти из С.-Петербурга до цесаря, казнен был на Москве: руки и ноги ему ломано, и голову, отмявши, на пол сложено. Также и Досифея, епископа ростовского, разстригши, казнено, а тело его спалено. А тое чинилось при гетмане в Москве». Царевича також засудили до смертної кари. Тоді ж заарештували «за якую-то вину» київського мирополита І. Кроковського та печерського архімандрита І. Сенютовича²⁹.

Мало того, Петро I домагався, щоб поважні «малоросійські» гості висловили власну думку з цього приводу. Ті ж тактовно відмовилися, пославшись на те, що «судить сына с отцом и своим государем они ни какой власти ни имеют, да и никто из сограждан в таком важном деле безпричастным судією быть не может»³⁰. За Д. Банштишем-Каменським, ці слова сказав безпосередньо гетьман, а дійшов він такої думки під впливом П. Полуботка. Історик наголосив: «Не менее делает чести Скоропадскому, что он, презрев опасности, решился говорить языком правды»³¹.

Така ухильна відповідь навряд чи задовольнила Петра I, і він доручив стольникові князю А. Хотетовському їхати в Гетьманщину з царськими грамотами, щоб усе духовенство і світські «чини» в усіх містах привести до присяги «в признании изданного 3 февраля государевого Манифеста о лишении наследства царевича Алексея Петровича и о опре-

²⁷ЦДІА України (Київ). — Ф. 7, оп. 1, спр. 2482 (9). — Арк. 1.

²⁸Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. — 1890. — № 6. — С. 97.

²⁹Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича: В 2-х ч. — М., 1859. — Ч. 1. — С. 3, 4.

³⁰История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конискаго, архиепископа белорусскаго. — М., 1846. — Ч. 1. — С. 224.

³¹Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. — К., 1993. — С. 422.

деленіи наследником всероссийскаго престола царевича Петра Петровича»³². Така присяга належним чином була складена й відповідні документи передані монарху³³.

Посеред великого посту Іван Ілліч з рідними та близькими переїхав на запрошення царя до Санкт-Петербурга, де «при великой милости государевой найдовался». Саме там 21 травня, за бажанням володаря булави, йому було даровано довічно жалуваною грамотою: м. Короп з навколишніми селами Краснопіллям, Рожественим, Білкою, Городищем, хутором Бахматським, лісами, ланами й млинами в Ніжинському полку; села Сасинівка, Кочурівка, Сопич і Липовиця, волость Биковська (Биховська) «со всеми селами и приселками», в Глухові двір гетьманський, хутір на Красній горі з городами — в Прилуцькому та Лубенському полках, а також великі маєтки у Стародубському й Чернігівському полках. Документ на власність видано за «непоколебимую показанную» вірність цареві, «радетельные труды в воинских действиях против неприятелей, шведов, також и изменников». Грамота надавала право на «вечное неотъемлемое владение» не тільки І. Скоропадському, а й дружині його, дочці Уляні та «от ных потомству мужеска и женска полу». Цікаво, що 1727 р. в Анастасії Марківни цю грамоту було відібрано у зв'язку з «описом» зазначених маєтностей. Тривалий час вона зберігалася в Трактатній палаті під № 9³⁴.

Як свідчить Я. Маркович, 16 липня 1718 р., коли Петро I відправився в державних справах «на море», гості з Гетьманщини почали збиратися додому. Вони відбули із Санкт-Петербурга 23 числа того ж місяця, а до Глухова приїхали 22 серпня, в п'ятницю, перед заходом сонця.

Однак Д. Батиш-Каменський запевняє, що сталося це в перших числах серпня³⁵.

Що ж до весілля гетьманової дочки з П. П. Толстим — з 1719 р. ніжинським полковником за особистим «пожалуванням» Петра I — то відбувалося воно за волею і сватанням царя й цариці. Офіційна шлюбна церемонія проходила у неділю 12 жовтня 1718 р., у Глухові — резиденції володаря булави. До міста з нареченим приїхали свати: його старший брат Іван Петрович та двоюрідний брат Борис Іванович з багатьма «особами великоросійськими».

На початку 20-х років фізичний стан гетьмана різко погіршився. Проте в кінці 1721 р. він почав готуватися до поїздки в Москву, щоб остаточно вирішити питання про статус українців у складі Російської імперії. З січня 1722 р., — зазначив у своєму «Діаруші» старший канцелярист ГВК М. Ханенко, — «по отправленной в церкве Святой Анастасии Божественной литургии и молебня о путешествіи, кушал ясновельможный обед в дому, а потом зараз отъехал совсем с Глухова, забираючи путь к Москве, до Кочеровки, маєтности своей, куда прибыли уже позно»³⁶. До столиці разом з

³²ЦДДА України (Київ). — Ф. 7, оп. 1, спр. 2485 (12). — Арк. 1.

³³Там же. — Спр. 2497 (25). — Арк. 1.

³⁴Там же. — Спр. 2482 (9). — Арк. 1.

³⁵Бантиш-Каменский Д. Н. Назв. работа. — С. 581.

³⁶Діаріуш или Журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного, его милости, пана Іоанна Скоропадского, войск, всепресветлейшого его императорского величества, запорожских обоих сторон Днепра гетмана, окказій и церемоній, тако ж и в канцелярии войскового отправуемых дел, наченшійся 1722 году, и оконченный в том же году, по представлении и погребеніи помянутого ж гетмана ясновельможного Іоанна Скоропадского, в месяце іюле, войскового канцеляріи

Іваном Іллічем поїхали його дружина, генеральні писар Савич і обозний Я. Лизогуб, ніжинський полковник П. Толстой та інші офіційні особи.

Протягом кількох місяців перебування в Росії вони мали багато зустрічей, зокрема й важливих для України. Іван Ілліч з Анастасією Марківною побували в Кремлі, Царських палатах, спілкувалися з поважними і впливовими особами: сенаторами, міністрами, генералами, архієпископом Великого Новгороду Ф. Яновським, архієпископом псковським, нарвським та ізборським Ф. Прокоповичем і т. д. Майже щодня мали місце взаємні вияви «симпатій», подарунки, банкети, маскаради. Тоді саме святкували підписання Ніштадського мирного договору між Російською державою й Швецією 1721 р. й проголошення Петра I імператором, і фантазіям правителів у відзначенні цих подій не було меж. У «Чернігівському літопису» про «большое того ж мира торжество» говориться: «Выставлен был ферверк з различными огнями, привеликим коштом; там же в Москве, в машкараде гуляючи, через увесь мясоед и через сырную неделю ездили короблями и иншими суднами по улицам, медведями, собаками и свинями, з немалим зрящего народа удивлением»³⁷. У царському палаці в Преображенську цариця Катерина Олексіївна власноручно, «в знамені своей милости, конферовала (подарувала. — *О. Г.*) ясненьможной пане гетмановой портрет своей особы»³⁸.

У червні Івану Іллічу стало значно гірше. Через хворобу, «що раз горше ширачоюся», він 29 числа навіть не зміг бути присутнім на молебні за свого

сюзерена в церкві св. Миколая. До Глухова гетьман повернувся вкрай розбитий, знекровлений і невдоволений тим, що зрештою так і не спромігся відстояти перед Петром I пільги для українців. За свідченням Я. Марковича, це сталося в липні. Проте, як пише М. Ханенко, вже 1 липня «его милость, пан Полуботок, полковник чернеговскій, который без бытности ясненьможного в Малой России, з полеценья его рейментарского (тобто згоди гетьманської. — *О. Г.*) всякими ведал и управовал порядками, з донесеніем о том своем правительстве прибыл до Глухова и ясненьможному болезненному кланялся»³⁹. Отже, до своєї резиденції І. Скоропадський не міг прийти пізніше цього дня.

Іван Ілліч готувався до смерті. 2 липня він особисто підписав, «хоча й уже слаб вельми был», заповіт — «тас-тамент» на маєтки, гроші й інші добра. Цей документ у присутності гетьмана засвідчили своїми підписами П. Полуботок, С. Савич, В. Жураховський, А. Маркович та деякі інші старшини. Більшість з нажитого Іван Ілліч заповів улюбленій дружині Анастасії, однак не забув і про інших родичів. На меншу дочку Уляну записав 4 тис. крб., старшій Ірині, братам Василю і Павлу, «малжонке» пані Євдокії Черниш — виділив по 3 тис. крб. Згадав він і дітей своїх братів⁴⁰. Покінчивши із заповітом, спромігся підписати ще один лист: «Іван Скоропадскій Гетьман». І — все. Наступного дня о 6-ій годині по полудні його не стало.

Залишившись без «ясненьможного» чоловіка, Анастасія Марківна втратила офіційно й політичну владу. Проте набуті свого часу зв'язки давали їй мож-

старшим канцеляристом, Николаем Ханенком. — М., 1858. — С. 9. — Далі: Ханенко Н. «Діаріуш».

³⁷Черниговская летопись по новому списку. — С. 99.

³⁸Там же. — С. 14–53.

³⁹Ханенко Н. «Діаріуш». — С. 72.

⁴⁰ЦДДА України (Київ). — Ф. 51, оп. 3, спр. 703. — Арк. 9.

ливість утримуватися на поверхні суспільного життя Гетьманщини, та й не тільки. Вона особисто, її рідні й близькі продовжували постійно навідуватися до Москви, бувати при царському дворі. Востаннє всевладна гетьманша здійснила поїздку в столицю у рік своєї смерті (1729). Її взаєминам з російськими впливовими сановниками не завадило навіть те, що родина Скоропадських тривалий час була «в подозрени» через трагічну справу П. Полуботка. До гетьманової вдови у Глухів, аж до останніх її днів, приїздили на різного роду обіди та вечері князі, княгині, урядовці з Росії та місцеві старшини. Гетьманський будинок, навіть у 1727 р., продовжував виглядати як новий⁴¹.

Відразу після смерті Івана Ілліча його дочка від першого шлюбу Ірина, яка була дружиною бунчукового товариша Семена Лизогуба, розпочала судовий процес проти «мачехи Настасії — гетьманши», звинувативши її у привласненні всіх маєтків родини Скоропадських, зокрема тих, що були жалувані царською грамотою ще до одруження батька з Анастасією Марківною. Переважна їхня частина знаходилася в Чернігівському полку, і свого часу цар закріпив «довічне» право власності на них за Іриною та її матір'ю — Пелагеєю Никіфорівною. Старша дочка покійного володаря булави вимагала справедливого поділу всіх батьківських спадкових маєтностей між сестрами і мачухою⁴². За даними Ірини Іванівни, маєтки Скоропадських у Чернігівському полку, за які головно й почалася суперечка, давали щороку від 1 до 2 тис. крб. прибутку. Втрачати їх

вона не хотіла, а тому подала скарги в Малоросійську колегію у Глухові, а також на ім'я царя⁴³.

Іменним указом цю справу доручалося розглянути в Сенаті, що й було зроблено 11 червня 1723 р. Однак за браком свідчень і належних документів прийняття остаточного рішення відкладало до більш ретельного вивчення цього непростого питання. З'ясувати його на місці доручили генеральним старшинам. Останні про результати своєї роботи повинні були доповісти в Малоросійській колегії, а звітди вже мали інформувати Сенат. Незважаючи на те, що Анастасії Марківні відразу наказали «не интересоваться» землями, купленими падчеркою за власні гроші чи набуті її матір'ю, суперечка за них продовжувалася впродовж усіх 20-х років. До неї «втягувалися» не тільки представники старшинської адміністрації, а й урядовці Росії, зокрема канцлер Головкин⁴⁴. Як видно з архівних матеріалів, Ірина Іванівна була змушена доводити свої права на с. Івашків «з полями и сеножатми», три «шинкові» двори (в селі, «на шляху» і в Чернігові), а також на млин поблизу міста, надані їй батьком у придане 1715 р.⁴⁵

Гетьманша ж взагалі вважала себе недоторканою для місцевих можновладців особою і навіть відмовлялася підлягати юрисдикції Генеральної військової канцелярії, ігноруючи її рішення стосовно своїх взаємин з будь-ким у поземельних справах⁴⁶.

У 1724 р. відповідальні старшини провели «слідство» про кількість маєтків «вельможної» Анастасії Марківни, а також про те, де і як вона їх набувала.

⁴¹А. Л. [Лазаревский А.]. Гетманские дома в Глухове // Киевская старина. — 1898. — № 1. — С. 161.

⁴²ЦДДА України (Київ). — Ф. 51, оп. 3, спр. 1173. — Арк. 1–2 зв.

⁴³Там же. — Арк. 3 зв. — 4.

⁴⁴Там же. — Арк. 5–10; Спр. 1173-А. — Арк. 2 зв.

⁴⁵Там же. — Спр. 1173. — Арк. 16.

⁴⁶Там же. — Спр. 1334. — Арк. 8.

Робилися закиди, що багатьма з них вона володіє незаконно. Та водночас з'ясувалося: цілий ряд маєтків надано гетьманші жалуваною грамотою від 12 травня 1718 р.⁴⁷

Ставши у 1727 р. гетьманом, Д. Апостол почав домагатися ослаблення впливу та неофіційної влади вельможної вдови. З цією метою 11 листопада 1728 р. він звернувся з «чолобитною» в Колегію іноземних справ, де прямо поставив питання про її підпорядкування своїй юрисдикції і просив прискорити його вирішення⁴⁸. У свою чергу, А. Скоропадська категорично заявляла, що, мовляв, у царській грамоті є гарантія її непідсудності будь-кому із старшин, і тому всі скарги на неї (а їх постійно з'являлося чимало) повинні подаватися безпосередньо на ім'я імператора.

У 1730 р., вже після смерті колишньої гетьманші, Апостол наполягав перед канцлером на необхідності повернення «попрежнему» на гетьманський ранг маєтків, що ними несправедливо володіли по кончині І. Скоропадського його вдова з дочкою Уляною⁴⁹.

Про останні хвилини Анастасії Марківни її племінник Я. Маркович записав 19 грудня 1729 р. так: «Тетка моя... сего утра години с полночи 7 минут 40, временное сіе окончила житіє, при христіанской доброй рефлексії; ибо, перед кончиною, Господа Бога от сердца призывала и наконец сказала: «О тажкая временная жизнь, о вечная будущей радость!» Лікар, який прибув із Стародуба, констатував, що вона померла від «гарячки» — *febris petechialis*. На той час дочка її Уляна перебувала в Москві⁵⁰.

Із заповіту Анастасії Марківни, записаному з її слів за два дні до смерті, видно, що вона була людиною філософськи настроєною, дуже набожною. Про «високий» стиль викладу її думок у цьому документі, значущість людини в суспільстві, можуть свідчити такі уривки: «Естества человеческого прародительным падением разрушенного тот единый состоит долг: человекам смертным от персти созданным, по смертном временного сего течения пресечению, znovu вперст вселитися. Благочестія же христіанского званіє одождает всякого то пресеченіє, яко последний конец смертельности воспоминати, а воспоминая с подобающим благочинієм к оному себе приуготовляти, яко имущим по сем житію оноє безконечное жизни упование».

Важливою в цьому документі є згадка про Івана Ілліча: «Покойный муж мой... в последнем своем тестаменте прежде кончины своей пред Богом сердцеведцем засвидетельствовался, что не вомножестве онаго имения, то есть денег и других движемых пожитков по себе оставил и вин ради, в том же завещательном его писаніи докладно положенных, для того по смерти своей любопытно всякому оных взискивать и мятежей наносить домашним запретил, под опасенієм суда Божія». У заповіті також сповіщається, що на момент його написання монастир «Харлампієвой пустыни» ще добудовувався. Крім того, у ньому йдеться про трьох дочок «наших», тобто Івана Ілліча й Анастасії Марківни⁵¹. На поділі майна на три рівні частини між усіма сестрами наполягала в 1723 р. й Ірина Іванівна⁵². На жаль, про третю дочку подружжя у

⁴⁷Там же. — Спр. 20109. — Арк. 1, 2.

⁴⁸Там же. — Спр. 1578. — Арк. 2 зв.

⁴⁹Там же. — Спр. 3558. — Арк. 1, 2.

⁵⁰Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 337–339.

⁵¹Там же. — С. 517, 518.

⁵²ЦДДА України (Київ). — Ф. 51, оп. 3, спр. 1173. — Арк. 2 зв.

джерелах та історичній літературі відомостей збереглося дуже мало. Спадкоємицею всього свого майна Анастасія Марківна проголосила «меншу дочеръ нашу Юліяну».

Поховали А. Скоропадську на території її улюбленого Гамаліївського монастиря. Сама процесія похорону відбувалася з великою урочистістю. На неї, крім родичів, приїхали Д. Апостол з дружиною, князь, генерал-аншеф О. Шаховський (правитель Малоросії в 1734–1737 рр.) з княгинею, значна кількість вищих козацьких старшин і царських сановників. Багато поприходило спостерігачів з простого люду. Ось як цю подію описав очевидець Я. Маркович. 21 грудня «рано по службе Божіей, покойной ясневельможной тело положили в труну, черным аксамитом с золотым позаментом обитую, и под балдахином, с черного сукна сделанным, цугом ло-

шадей в капах черных повезли публично чрез город». Далі в «Дневных записках» зазначено, що вже за містом більшість гостей повернулася, а родичі поїхали в Гамаліївський монастир, де «в ночном времени... все старицы с свечами вышли против тела с плачем и воплем безмерным. ...Тут панихиду великую отправили»⁵³. Лише 23 грудня повернулися до Глухова.

Трохи згодом в Гамаліївському монастирі опинився й прах дочки Уляни (померла 13 березня 1733 р.). Цікаво, що після смерті матері вона у 1730 р. «поступилася» своїй сестрі Ірині маєтками в Чернігівському полку — селами Бурівкою, Дроздовицею, Вихвостовим, Івашковим та іншими⁵⁴.

Важливо, що і по нині в народі жива пам'ять про норовливу, владну жінку Гетьманщини кінця XVII — першої третини XVIII ст.

⁵³Дневные записки... — Ч. 1. — С. 337–338.

⁵⁴Модзалевский В. Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. 4. — С. 663.